

Amadeusz Szklarz-Habrowski

Badania nad topografią szpitali-przytułków w przestrzeni miejskiej Starej i Nowej Częstochowy przełomu XVIII i XIX wieku

Wprowadzenie

Na przełomie XVIII i XIX wieku w granicach współczesnej Częstochowy współistniały dwa sąsiadujące ośrodki miejskie – Stara i Nowa Częstochowa. Pierwsze miasto, leżące nad rzeką Wartą, było własnością królewską z prawami miejskimi nadanymi przed rokiem 1377¹. Jego życie społeczne i gospodarcze skupiało się na rynku – głównym placu handlowym i węźle komunikacyjnym o ponadlokalnym charakterze. Tam, do 1809 roku istniał budynek magistratu z urzędującym burmistrzem oraz radą miasta i sądem. Nieopodal ratusza w południowo-zachodnim narożu rynku, rozpościerał się teren najstarszego cmentarza parafialnego, ogrodzony kamiennym murem. Jedynym wówczas kościołem parafialnym dla miasta i okolicy była fara pw. św. Zygmunta. W badanym okresie liczba ludności Starej Częstochowy wzrastała, w 1791 roku miasto zamieszkiwało 1427 osób (w tym 100 Żydów, 2 Greków²

¹ M. Wilska, Częstochowa, [w:] *Atlas historyczny Polski. Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2, *Komentarz, indeksy*, red. H. Rutkowski, Warszawa 2008, s. 232.

² W źródle użyte jako określenie wyznawców prawosławia; *vide*: Z. Włodarczyk, *Próby utworzenia parafii ewangelicko-augsburskiej w Częstochowie w początkach XIX w.*, „Rocznik Wieluński”, t. 13, 2013, s. 140.

i 1 Węgier), domów było 270³. W 1808 roku miasto liczyło już 1907 mieszkańców (w tym 495 Żydów) w 305 domach⁴. W okresie pruskim (1793–1807) Stara Częstochowa była największym miastem powiatu i jego stolicą.

Drugie miasto, Nowa Częstochowa, nazywana wymiennie Częstochówką (od wcześniejszej nazwy wsi), stanowiło własność duchowną leżącą w dominium klasztoru paulińskiego. Prawa miejskie Częstochówka uzyskała staraniem klasztoru od Augusta II w 1717 roku, w związku z uroczystościami koronacji obrazu Matki Boskiej, diamentami ofiarowanymi przez króla⁵. Jednak data i okoliczności nadania Częstochówce pierwotnego przywileju lokacyjnego są kwestionowane⁶. W latach 1799–1801 władze pruskie sekularyzowały miasto, odbierając je paulinom. Podniesienie Częstochówki do rangi pruskich miast rządowych⁷ znacznie rozszerzyło jej prawa miejskie⁸. Zabudowa, głównie drewniana, koncentrowała się wokół placu targowego zwanego Rynkiem Wieluńskim (u północnego podnóża jasnogórskiego klasztoru) oraz ulicy prowadzącej z rynku do cmentarza św. Rocha. Po południowej stronie Jasnej Góry działał klasztor nowicjacki i kościół Paulinów pw. św. Barbary i św. Andrzeja. Niewielkie osady św. Barbary i św. Rocha powstające wzdłuż ulic wylotowych, były od czasów pruskich przedmieściami Nowej Częstochowy⁹. Na przełomie XVIII i XIX wieku miasto notowało wzrost liczby ludności: w 1791 roku liczyło 915 mieszkańców i 193 domy¹⁰, w 1808 roku Nową Częstochowę zamieszkiwały 1442 osoby w 248 domach¹¹. W mieście, zarówno klasztornym, jak po jego pruskiej sekularyzacji obowiązywał zakaz osiedlania się Żydów¹².

Obie miejscowości miały charakter rzemieślniczo-agrarny, a w Starej Częstochowie od średniowiecza utrzymywał się także handel i wyszynk. W 1791 roku istniały tam cechy sukienników, prasołów¹³, rzeźników, kuśnierzy, krawców, szewców, garncarzy, piekarzy i szynkarzy¹⁴. Z kolei obecność klasztoru jasnogórskiego w granicach Nowej Częstochowy dodatkowo

3 F. Kiryk, J. Rajman, *Częstochowa w latach 1660–1793*, [w:] *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*, t. 1, *Okres staropolski*, Częstochowa 2002, s. 380.

4 H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808–1810*, Warszawa 1925, s. 92–94.

5 F. Kiryk, J. Rajman, *op. cit.*, s. 359.

6 *Ibidem*, s. 360.

7 S. Szymański, *Administracyjne i przestrzenne przeobrażenia Częstochowy w latach 1815–1830*, „Ziemia Częstochowska”, t. 5, 1965, s. 9.

8 D. Złotkowski, *Pod pruskim zaborem 1793–1806*, [w:] *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*, t. 2, *W okresie niewoli 1793–1918*, Częstochowa 2005, s. 359.

9 R. Kołodziejczyk, *Na drodze do połączenia Starej i Nowej Częstochowy*, [w:] *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*, t. 2, s. 234.

10 F. Kiryk, J. Rajman, *op. cit.*, s. 380.

11 H. Grossman, *op. cit.*, s. 93.

12 Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), zesp. 1, sygn. 226, Akta w przedmiocie opisu m. Nowej Częstochowy, k. 14.

13 Kupcy zajmujący się sprzedażą soli, a także mięsa; *vide*: Z. Gloger, hasło: „prasol”, [w:] *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 4, Warszawa 1903, s. 112.

14 F. Kiryk, J. Rajman, *op. cit.*, s. 372.

stymulowała rozwój profesji związanych z obsługą ruchu pątniczego – malarstwa, introligatorstwa czy złotnictwa¹⁵.

Badane miejscowości w całej swej historii przynależały do tych samych jednostek administracji terytorialnej państwa¹⁶. Pod względem administracji kościelnej ich obszary podlegały rozległej parafii św. Zygmunta¹⁷, wraz z przedmieściami: Zawodzie, Kucelin, Kule (w Starej Częstochowie), św. Barbary i św. Rocha (w Nowej Częstochowie) oraz trzydziestoma trzema okolicznymi wsiami i przysiółkami¹⁸. W 1826 roku decyzją Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego końca dobiegł proces scalania ich w jeden organizm miejski. Symbolem jego zakończenia stało się wytyczanie działek przy nowej, głównej arterii komunikacyjnej połączonego miasta – alei Panny Maryi, zaprojektowanej przez inż. geometrę Jana Bernharda¹⁹.

Specyfika badań

Obraz częstochowskiego szpitalnictwa i opieki społecznej przełomu XVIII i XIX wieku jest w literaturze przedmiotu właściwie nieobecny. Z licznych publikacji historycznych prezentujących monograficzne ujęcie dziejów miasta tylko marginalnie pojawia się wątek organizacji opieki nad chorymi. Chronologia prac monograficznych dotyczących szpitalnictwa i ochrony medycznej rzadko wykracza poza wiek XIX. Szereg publikacji ma charakter branżowy, a ich głównym celem jest ukazywanie sylwetek lekarzy zasłużonych dla miejscowej opieki medycznej. Publikacje naukowe o bardziej ogólnym, syntetycznym charakterze, gromadzące dane o poszczególnych szpitalach-przytułkach w danej diecezji czy prowincji zakonnej (szpitale u schyłku XVIII wieku były instytucjami kościelnymi) obarczone są pewnymi błędami. Jednym z najczęstszych jest niejednoznaczne stosowanie nazwy miejscowej „Częstochowa”, mogącej równolegle definiować trzy różne jednostki administracji terytorialnej²⁰. Zarówno te sprzed roku 1826, tj. miasta Starą Częstochowę i Nową Częstochowę, jak po 1826 roku – miasto połączone. Określenia używa się także do zdefiniowania terytorium

15 APŁ, zesp. 1, sygn. 226, k. 9.

16 W okresie Pierwszej Rzeczypospolitej miasta znajdowały się w powiecie lelowskim województwa krakowskiego, po przyłączeniu do Królestwa Prus w 1793 r. – w powiecie częstochowskim departamentu łęczyckiego, następnie piotrkowskiego, w Księstwie Warszawskim zmienionego na departament kaliski. Po utworzeniu w 1815 r. Królestwa Polskiego znalazły się w powiecie wieluńskim województwa kaliskiego (od 1837 r. nazwanego gubernią kaliską). D. Złotkowski, *Rozwój urbanistyczny i przynależność administracyjna Częstochowy od schyłku XVIII wieku do końca I wojny światowej*, [w:] *Region częstochowski*, Częstochowa 2006, s. 122–123.

17 Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 3, Warszawa 1902, s. 332.

18 Stan na rok 1802 wg Archiwum Jasnej Góry (dalej: AJG), sygn. 496, *Consignatio Omnium ad Parochialem Ecclesiam Parochiam, in Oppido Częstochowa*, s. 45.

19 D. Złotkowski, hasło: „Bernhard Jan Fryderyk Karol”, [w:] *Słownik biograficzny ziemi częstochowskiej*, t. 1. Częstochowa 1998, s. 21–22.

20 P. Gach, *Sieć szpitali w diecezji krakowskiej w połowie XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 21, z. 2, 1973, s. 252–253.

parafii częstochowskiej, obejmującej obszar obu miast z kościołem farnym w pierwszym z nich²¹. Brak powyższego rozróżnienia uniemożliwia pełne odwzorowanie stanu szpitalnictwa funkcjonującego w okresie wielu przemian politycznych i administracyjnych przełomu XVIII i XIX wieku.

Głównym celem niniejszego tekstu jest zaprezentowanie topografii sieci szpitalnej funkcjonującej zarówno w Starej, jak i w Nowej Częstochowie na przełomie XVIII i XIX wieku, opartej na wynikach badań, które prowadziłem w Instytucie Historii Uniwersytetu Warszawskiego w latach 2015–2017. Stanowiły one próbę rekonstrukcji tejże sieci, popartą o identyfikację i charakterystykę poszczególnych szpitali-przytułków do niej należących. Istnienie dawnych placówek opiekuńczych, ich działalność, chronologia oraz rozmieszczenie geograficzne, zostały wówczas udokumentowane na podstawie źródeł kartograficznych, akt metrykalnych, wizytacyjnych kościelnych oraz wyników badań archeologicznych²². Wyniki naniosłem na plan dołączony do niniejszej publikacji.

Charakterystyka sieci szpitalnej

Lokalizacja szpitali-przytułków opisana została na podstawie najstarszych zachowanych planów kartometrycznych miast autorstwa inż. Jana Bernharda z lat 1823²³ i 1829²⁴. Plany te po raz pierwszy ukazują szczegółowy podział gruntów z oznaczeniem numerycznym działek – katastralnym i regulacyjnym. Połączenie danych zawartych w rejestrach katastralnych i pomiarowych Starej i Nowej Częstochowy ze wspomnianymi planami umożliwiło dokładną,

21 Przykładem są ustalenia Elżbiety Mazur opublikowane w książce *Szpitala w Królestwie Polskim w XIX wieku*, Warszawa 2008, s. 170. Autorka pisząc o stanie szpitalnictwa „Częstochowy” w pierwszej połowie XIX w., wspomina wyłącznie szpital-przytułek dla ludności żydowskiej. Informacja źródłowa zaczerpnięta z *Opisania historycznego oraz topograficzno-statystycznego* (ze zbiorów APL) spisane w 1818 r., prezentuje warunki panujące w mieście nad Wartą. Tymczasem ze źródeł metrykalnych wiemy o mieszkańcach Starej Częstochowy, którzy byli podopiecznymi szpitala nowoczęstochowskiego, zarówno w czasach istnienia dawnych szpitali-przytułków, jak i później, gdy szpital w Nowej Częstochowie stał się głównym zakładem opiekuńczo-medycznym dla parafii i powiatu częstochowskiego, przyjmującym ludność miejscową i przybywającą.

22 A. Szklarz-Habrowski, *Szpitala-przytułki Starej i Nowej Częstochowy oraz ich podopieczni na przełomie XVIII i XIX w.*, Warszawa 2017, mps. pracy w Archiwum Prac Dyplomowych Uniwersytetu Warszawskiego.

23 Plany miast autorstwa Jana Bernharda zachowały się w kilku wersjach. Starą Częstochowę ukazuje *Plan Sytuacyjny Miasta Starej Częstochowy w Powiecie Częstochowskim Obwodzie Wieluńskim w Województwie Kaliskim sytuowanej w skali 1:1500 z 1823 r.*, istniejący w dwóch odmiennych wariantach. Pierwszy znajduje się w Archiwum Głównym Akt Dawnych (dalej: AGAD), druga wersja planu przechowywana w Archiwum Państwowym w Łodzi (dalej: APL), zesp. 609, sygn. 184. Nową Częstochowę obrazuje *Plan Sytuacyjny Miasta Nowej Częstochowy wraz z Przedmieściem św. Barbary w Powiecie Częstochowskim Obwodzie Wieluńskim w Województwie Kaliskim sytuowanej w skali 1:1500*. Pierwsza wersja planu znajduje się w AGAD, zesp. 402, sygn. 112-7, drugi egzemplarz przechowuje APL, zesp. 609, sygn. 216, trzeci pozostaje w posiadaniu Muzeum Częstochowskiego nr inw. M.Cz. III 1108/D.

24 Teren oddzielający miasta Starą i Nową Częstochowę przedstawia *Plan Sytuacyjny okazujący Stare i Nowe Miasto Częstochowę iak przez nowo uregulowaną aleję Panny Maryi są połączone* znajdujący się w AGAD, zesp. 402, sygn. 112-8, sporządzony w 1829 r. oraz *Plan Sytuacyjny Ról do Miasta Nowey Częstochowy używanych*, przechowywany w APL, zesp. 609, sygn. 183; obydwa w skali 1:5000.

retrospektywną lokalizację posesji i zabudowań dawnych szpitali-przytułków. Budynki szpitala w Nowej Częstochowie i przypuszczalnie lazaretu żydowskiego, istniały jeszcze w latach sporządzania planów J. Bernharda. Pozostałe – spalone pożarami miasta z 1790 roku (św. Zygmunta) i podczas wojny z Austrią w 1809 roku (św. Barbary i św. Jakuba) figurowały już jako puste posesje szpitalne. Ustalenia topograficzne zostały uzupełnione o wiedzę pozyskaną z opracowanych wcześniej wzmianek źródłowych. Dodatkową pomocą była nieliczna ikonografia oraz przewodniki dla jasnogórskich pątników publikowane w latach 1846–1909²⁵.

Pierwsza niezidentyfikowana fundacja szpitalna działała w mieście pod zwierzchnictwem parafii staroczęstochowskiej przypuszczalnie już w XV wieku²⁶. Rok jej ustanowienia i szczegóły działalności nie są znane. Również bracia paulini według niektórych badaczy, prowadzili na terenie klasztoru jasnogórskiego szpital-przytułek powstały w 1585 roku²⁷. Możliwe, że bezpośrednią kontynuacją pierwszej fundacji szpitalnej Starej Częstochowy był przytułek św. Barbary, lokowany w XVI wieku „*post civitatem*”. U schyłku tego stulecia w graniach obszaru lokacyjnego Starej Częstochowy²⁸ powstała także kaplica św. Jakuba wraz ze szpitalem. Wiek XVI przyniósł dwie nowe fundacje, mieszczańską, przytułku parafialnego św. Zygmunta oraz królewską, ofiarowaną paulinom przez Jana III Sobieskiego (której nie uruchomiono). W XVIII wieku miasta zyskały szpital przy Rynku Wieluńskim, który do 1800 roku²⁹ lub 1806/7 pozostawał pod zarządem klasztoru jasnogórskiego³⁰, a następnie magistratu Nowej Częstochowy. Z kolei w początkach wieku XIX, nim w mieście ruszył pierwszy komunalny szpital medyczny, uruchomiono dwa lazarety, żydowski oraz wojskowy. Ten drugi działał okresowo w latach wojen napoleońskich.

25 J. Lompa, *Przewodnik dokładny dla odwiedzających święte, od wieków cudami słynące miejsce w obrazie Najświętszej Panny Maryi na Jasnej Górze*, Warszawa 1860; F. Romanowski, *Przewodnik po Częstochowie dla pątników i turystów z dodaniem wiadomości o przemyśle i handlu*, Kraków 1893; zob. R. Sikorski, *Częstochowa w przewodnikach od XIX do XXI wieku*, Częstochowa 2012.

26 S. Krakowski, *Służba zdrowia i dobroczynność w Starej Częstochowie do połowy XVII wieku*, „Archiwum Historii Medycyny”, t. 21, z. 3–4, 1959, s. 182.

27 Informacja po raz pierwszy została opublikowana przez J. Zbudniewka bez odnośników źródłowych, powtórzona kilkakrotnie przez kolejnych autorów. J. Zbudniewek, *Katalog domów i rezydencji polskiej prowincji paulinów*, „Nasza Przyszłość” t. 31, Kraków 1969, s. 181–228; E. Wartalska, *Dzieje Częstochówki (1220–1655)*, [w:] *Częstochowa i jej miejsce w kulturze polskiej*, Częstochowa 1990, s. 36; M. Wardzyński, *Rzeźba nowożytna w kręgu Jasnej Góry i polskiej prowincji Zakonu Paulinów. Ośrodek rzeźbiarski w Częstochowie pod Jasną Górą 1620–1705*, t. 1, Warszawa 2009, s. 23.

28 Rozróżnienie obszaru miasta od obszaru gminy miejskiej *communitatis* z przynależnymi jej prawami użytkowania gospodarczego i mieszkalnego wyjaśnia S. Krakowski, *Życie codzienne i obyczaje w Starej Częstochowie*, [w:] *Częstochowa i jej miejsce w kulturze polskiej*, Częstochowa 1990, s. 49.

29 APL, zesp. 1, sygn. 226, Akta w przedmiocie opisu m. Nowej Częstochowy, s. 26.

30 A. Szklarz-Habrowski, *Źródła do badań nad dziejami szpitalnictwa i opieki społecznej w Starej i Nowej Częstochowie (XVI–XIX w.)*. Część 1: *List przeora jasnogórskiego o Eustachego Hawelskiego do biskupa kujawsko-kaliskiego w sprawie instalowania skarbon szpitalnych na Jasnej Górze z 5 stycznia 1846 r.*, „Rocznik Muzeum Częstochowskiego”, t. 18, 2018, s. 44, 48.

Na przełomie XVIII i XIX wieku na terytorium obecnego miasta Częstochowy, w granicach ówczesnej parafii częstochowskiej (obejmującej m.in. obszar obu osad miejskich), znajdowało się zatem sześć zakładów opiekuńczo-leczniczych. Cztery istniały w Starej Częstochowie, dwa w Nowej Częstochowie, jeden z nich funkcjonował na przedmieściu św. Barbary. W osadach i wsiach parafialnych nie było żadnego zakładu trudniącego się opieką społeczną ani medyczną. Nie wszystkie zakłady funkcjonowały równolegle. Około roku 1808 jednocześnie działało ich pięć. Trzy najstarsze przytułki, posiadające metrykę nowożytną, zakończyły działalność na przełomie XVIII i XIX stulecia. Szpital-przytułek założony w Nowej Częstochowie w XVIII wieku, kontynuował działalność do 1838 roku, kiedy zastąpiono go nowym szpitalem miejskim imienia św. Benedykta. Był to pierwszy medyczny szpital miejski połączonej Częstochowy. Ówczesne szpitale-przytułki przeznaczone były dla osób ubogich, pozbawionych opieki lub utrzymania, dotkniętych stałym kalectwem, nie zaś cierpiących na schorzenia wymagające okresowej hospitalizacji. Oferowały życie w zorganizowanej wspólnocie, zapewniającej dach nad głową i wyżywienie, dającej przez zbiórkę jałmużny możliwość utrzymania. Ten archaiczny model szpitala funkcjonował w czasach ograniczonego dostępu do pomocy medycznej. Elitarna wówczas opieka świadczona była przez medyków, którzy nie praktykowali zawodu w wyznaczonych zakładach. Za opłatą przybywali prywatnie do miejsca pobytu wzywającego chorego³¹. Przełom XVIII i XIX wieku to jednocześnie czas rozpoczęcia procesu medykalizacji częstochowskich szpitali-przytułków. Z zachowanych źródeł wiemy, że szpital nowoczęstochowski jako jedyny posiadał cechy szpitala medycznego. Był najobszerniejszy, przyjmował i leczył pielgrzymów przybywających na Jasną Górę³².

Dwie częstochowskie fundacje szpitalne zainicjowane zostały przez mieszczan, Wojciecha Siekańczyka i Piotra Gryzicha, jedna przez duchownego, paulina, podzakrystiana jasnogórskiego o. Władysława Niecińskiego. Przytułek św. Jakuba ufundowali szlachcice – Jakub Zaleyski, pisarz cła koronnego³³, reaktywował zaś Jakub Weronko, major wojsk koronnych³⁴. Zaś inicjatorami niezrealizowanej fundacji szpitalnej z 1683 roku byli król Jan III Sobieski wraz z żoną Marią Kazimierą³⁵. Powołana w 1804 roku przez Kamerę Pruską gmina żydowska w Starej Częstochowie utworzyła na własne potrzeby dom dla chorych i ubogich. Z kolei lazaret wojskowy utworzono w epoce wojen napoleońskich, na mocy decyzji rządowych, wydawanych przez

31 A. Szarszewski, *Proces medykalizacji szpitali gdańskich, aspekty socjalne, prawne i ekonomiczne (1755–1874)*. Rozprawa habilitacyjna, „*Annales Academiae Medicae Gedanensis*”, t. 37 (supl. 1), Gdańsk 2007, s. 15.

32 A. Szklarz-Habrowski, *Szpital-przytułki Starej i Nowej Częstochowy...*, s. 69–70.

33 Archiwum paulinów na Jasnej Górze (dalej: AJG), sygn. 390, Akta dotyczące kościoła św. Jakuba i szpitala dla ubogich przy nim zbudowanego, s. 1

34 AJG, sygn. 865, *Acta Manualia Weronko*, s. 7.

35 AJG, sygn. 196, *Acta conventus Clari Montis Częstochoviensis ex decreto Adm. Rndi Patris fratris Martini Borcholskich*, s. 84–87.

formującą się od 1806 roku polską administrację. Został on zlikwidowany w 1814 roku po siedmiu latach działalności³⁶.

Budynki najdawniejszych szpitali-przytułków powstałych jeszcze w XVI wieku były niewielkie, jednokondygnacyjne. Budowano je z drewna zrębowego z zadaszeniem ze strzechy, rzadziej gontu. Składały się z jednego ogrzewanego pomieszczenia zwanego *hypocaustum*, gdzie toczyło się codzienne i świąteczne życie pensjonariuszy. Tam odbywano wspólne prace, jak przyrządzanie i spożywanie posiłków oraz obowiązki dewocyjne – modlitwy, śpiewy³⁷. Przy tak niewielkiej powierzchni użytkowej trudno mówić o minimum choćby intymności czy wygody. Brak informacji o rodzaju posłania i przestrzeniach na nie wydzielonych, sugeruje, że i one znajdowały się we wspólnej części pomieszczenia. Pewnym wyjaśnieniem przyczyn, dla których budowano obiekty z tak niewielkim metrażem, prócz powodów ekonomicznych, jest fakt ich przeznaczenia dla pensjonariuszy tej samej płci lub małżeństw³⁸. Niestety ta zasada była łamana. Przytułek św. Barbary w 1791 roku równolegle dawał schronienie czterem pensjonariuszom, a składał się z jednej niewielkiej izby z sienią³⁹. Wzniesiony został w najbliższym sąsiedztwie kaplicy tego wezwania, nieopodal przeprawy mostowej przez Wartę⁴⁰, w miejscu dogodnym komunikacyjnie. Lokalizacja ta także sprzyjała przyrostowi pensjonariuszy, którzy mogli rekrutować się spośród przybywających do miasta żebraków i pielgrzymów. W 1776 roku rozpoczęto budowę murowanego kościoła, który zastąpił drewnianą kaplicę tego wezwania⁴¹. Przytułek św. Jakuba był większy, posiadał trzy izby. Jednak od czasu osadzenia tam Jakuba Weronki, obiekt pełnił raczej funkcje domu eremickiego. Nie przyjmowano nowych pensjonariuszy a dożywotnimi rezydentami pozostawali jedynie nowy fundator i jego kompan wojenny, Stanisław Morzeiko⁴². Najstarsze budynki szpitalne nie posiadały szczególnych walorów architektonicznych, pozwalających wyróżnić je na tle okolicznej drewnianej zabudowy. Zachowane opisy źródłowe i nieliczna ikonografia sugerują wręcz prymitywizm konstrukcyjny tych obiektów, nazywanych „budkami” lub „chałupkami”⁴³. Stare domy szpitalne zdają się bliższe ówczesnym zabudowaniom gospodarczym – bez

36 *Encyklopedia Kościelna*, red. M. Nowodworski, t. XVIII, Warszawa 1892, s. 328.

37 M. Surdacki, *Opieka społeczna w Polsce do końca XVIII wieku*, Lublin 2005, s. 167–168.

38 A. Szklarz-Habrowski, *Szpital-przytułki Starej i Nowej Częstochowy...*, s. 38.

39 Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (dalej: AKMKr), sygn. AV-48, s. 128; wizytacja z 1782 r.: „Pierwszy [szpital] pod tytułem Świętej Barbary [...], przy którym teraz za pozwoleniem Zwierzchności Dyecezalnej jeden z Obywatelów Miasta muruje Kaplicę”.

40 A. Szklarz-Habrowski, *Topografia szpitala-przytułku działającego przy kaplicy/kościółce św. Barbary w Starej Częstochowie na przełomie XVIII i XIX w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, r. LXVI, nr 1, 2018, s. 59–74.

41 J. Zbudniewek, *Parafia św. Zygmunta*, [w:] *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*, t. 1: *Okres staropolski*, red. F. Kiryk, Częstochowa 2002, s. 236. Inny rok budowy kościoła podaje J. Borowska-Antoniewicz, *Urbanistyka i rozwój przestrzenny*, [w:] *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*, t. 1, *op. cit.*, s. 470. Problem wymaga osobnych studiów źródłowych.

42 A. Szklarz-Habrowski, *Źródła do badań...*, *op. cit.* s. 43.

43 A. Szklarz-Habrowski, *Szpital-przytułki Starej i Nowej Częstochowy...*, *op. cit.*, s. 48.

podpiwniczenia, w formie przybudówek dostawianych do lica budynku sakralnego. W przypadku tego typu nietrwałych konstrukcji niezbędne było częste przeprowadzanie konserwacji i generalnych remontów, najpóźniej co 20–40 lat⁴⁴. W przeciwnym razie ich stan techniczny uniemożliwiał dalsze użytkowanie. Ilustracją stanu panującego w opustoszałym domu szpitalnym jest opis przytułku św. Jakuba, zawarty w akcie jego renowacji z 1642 roku: „[dom szpitalny] który już *de toto* pognił, i już *ex parte maiori* upadł. Dachy ledwo który gont stary, ani pieca, ani komina, ani okna etc., etc. Jedno porozbierano, drugie się w niwecz obróciło, i studnia się już zawaliła. A to wszystko, osobliwie szpital żadnego opiekuna nie miało, ani ktoby ratował”⁴⁵. Powyższe zestawienie wskazuje początek XIX stulecia jako okres największego zagęszczenia sieci zakładów opiekuńczo-medycznych w dziejach częstochowskiej aglomeracji. Ogólny kierunek rozwoju cywilizacyjnego w XIX wieku, obejmujący opiekę społeczną i medycynę, wpłynął na poprawę stanu szpitalnictwa w obu miastach. Zauważalna jest także dobra koniunktura ekonomiczna trwająca w okresie powstawania pierwszych częstochowskich szpitali-przytułków. Dwa najstarsze zakłady opiekuńcze, powstałe w niewielkim, bo czternastoletnim odstępie czasowym (w 1572 roku i w 1586 roku) funkcjonowały przez najdłuższy, ponaddwustuletni okres. Początkowe prosperity instytucji szpitalnych⁴⁶, potwierdzają liczne zapisy testamentowe i darowizny dokonywane przez mieszczan w latach: 1610, 1618, 1625, 1645 (dla przytułku św. Barbary), 1642, 1643, 1647 (dla przytułku św. Jakuba)⁴⁷ oraz w 1638 (dla przytułku parafialnego św. Zygmunta)⁴⁸. Legacje dobroczynne ustały w czasach potopu szwedzkiego i nigdy potem nie osiągnęły tak dużych rozmiarów⁴⁹.

Rekonstrukcja położenia poszczególnych zakładów opiekuńczych w przestrzeni miejskiej

1. Szpital-przytułek przy kaplicy/kościół św. Barbary w Starej Częstochowie

Szpital znajdował się poza obszarem ścisłej zabudowy miejskiej w północnym kwartale miasta u wylotu ulic śródmiejskich w kierunku przedmieścia Kule oraz traktu warszawskiego i działoszyńskiego. Na tyły posesji szpitalnej zajętej przez ogrody, dochodziła polna droga wiodąca ze wsi królewskiej Wyczerp

44 K. Błazewicz, *Szpitałe diecezji płockiej w XVIII wieku*, „Notatki Płockie. Biuletyn Komisji Badań nad Powstaniem i Rozwojem Płocka”, nr 2/191, 2002, s. 9.

45 S. Krakowski, *Akt renowacji szpitala-przytułku pw. św. Jakuba w Starej Częstochowie z roku 1642*, „Rocznik Muzeum Okręgowego w Częstochowie. Historia”, z. 1, 1985, s. 120–121.

46 S. Krakowski, *Dzieje Częstochowy od wieku XII do początków XIX*, [w:] *Dzieje Częstochowy od zarania do czasów współczesnych*, Katowice 1964, s. 62–63.

47 AJG, sygn. 496, s. 5–7.

48 S. Mizera, *Materiały do dziejów Częstochowy. Księgi wójtowskie z lat 1599–1679, 1778–1808*, „Almanach Częstochowy”, 1998, s. 12–13.

49 S. Krakowski, *op. cit.*, s. 60–61.

i pobliskiego miasta Mstowa⁵⁰. Zabudowania szpitalne wznosiły się na posesji przy ulicy Nadrzecznej, o nr katastralnym 304, rekapitulowanym na nr 340. Topografii tego zakładu opiekuńczego poświęciłem osobny artykuł, w którym naświetliłem rozbieżności dotyczące lokalizacji kaplicy oraz kościoła przyszpitalnego, jakie od lat pojawiały się w opracowaniach badaczy zainteresowanych dziejami Starej Częstochowy⁵¹.

Badania archeologiczne przeprowadzone w maju i czerwcu 2015 roku przez Iwonę Młodkowską-Przepiórowską, odsłoniły fragmenty cmentarza grzebalnego oraz reliktów fundamentów dwóch budynków pozostających w najbliższym otoczeniu posesji szpitalnej nr 304. Pierwszy obiekt, o wymiarach ok. 8 x 10 m, orientowany, z prostokątną dobudówką, to bez wątpienia budynek kościoła. Potwierdzają to plany J. Bernharda, na których świątynia figuruje w formie dwóch scalonych z sobą prostokątów – korpusu głównego i absydy, oznaczonych barwą czerwoną/purpurową, zarezerwowaną dla domów murowanych własności kościelnej⁵². Są to jedyne zabudowania występujące w granicach posesji 304⁵³, które w rejestrze regulacyjnym nazwano „kościółkiem św. Ignacego”⁵⁴. Drugi odkopany przez archeologów obiekt, trudniejszy do identyfikacji, nie pojawia się na planach i w rejestrach J. Bernharda.

2. Szpital-przytułek przy kaplicy (kościół) św. Jakuba w granicach obszaru lokacyjnego Starej Częstochowy

Szpital-przytułek przy kościele św. Jakuba funkcjonował poza obszarem zabudowy staromiejskiej, wśród gruntów uprawnych należących do mieszczan częstochowskich, w granicach obszaru lokacyjnego Starej Częstochowy⁵⁵. Zabudowania szpitalne, kościół i cmentarz usytuowane były w połowie drogi łączącej Starą i Nową Częstochowę⁵⁶. Na wysokości kościoła św. Jakuba gościniec wiodący ze Starej Częstochowy, rozchodził się w kierunku zachodnim do klasztoru na Jasnej Górze oraz w kierunku północno-zachodnim w stronę Nowej Częstochowy. Na planie J. Bernharda z 1829 roku nie uwidoczniono zabudowań szpitalnych ani obszaru, który zajmował przyszpitalny cmentarz. Wydzielonej posesji św. Jakuba nie

50 Archiwum Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), zesp. 402, sygn. 340–27, *Kopia Mapy Miasta Starej Częstochowy w Powiecie Częstochowskim w Obwodzie Wieluńskim w Województwie Kaliskim z ułożonej w Roku 1819, wykonana w Roku 1827*.

51 A. Szklarz-Habrowski, *Topografia szpitala-przytulku...*, s. 59–74.

52 Zobacz legendę na *Planie Sytuacyjnym Miasta Starej Częstochowy...*, APŁ w zesp. 609, sygn. 184.

53 Numer posesji 304 nie został odnotowany na planach J. Bernharda. Można go dokładnie wskazać, posługując się oznaczeniami naniesionymi na sąsiadujące grunty nr 303/276 oraz nr 305/341. Pomocna staje się także kolejność zapisów zastosowana w *Rejestrze pomiarowym Miasta Starej Częstochowy*, APŁ, zesp. 1, sygn. 293b, s. 25.

54 APŁ, zesp. 1, sygn. 293b, *Regestr pomiarowy miasta Starej Częstochowy*, s. 23.

55 J. Borowska-Antoniewicz, *Urbanistyka i rozwój przestrzenny*, [w:] *Częstochowa. Dzieje miasta i Klasztoru Jasnogórskiego*. t. 1, *Okres staropolski*, Częstochowa 2002, s. 449–451.

56 „Dziennik Departamentu Kaliskiego”, Nr 25, 8 VI 1809, s. 222.

przyporządkowano także numeracji, zaś budynek samego kościoła otrzymał symbol litery „K”. Rozdroże ukazano jako teren przeznaczony pod budowę „Rynku Świętego Jakuba” z usytuowanym centralnie, dość rozlegle ogrodzonym, orientowanym budynkiem kościoła. W jego sąsiedztwie oznaczono nowe parcele, rozmierzone wokół projektowanej alei Panny Maryi. Na uregulowanym placu, naprzeciw kościoła św. Jakuba, rozpoczęto w 1826 roku budowę ratusza – nowej siedziby władz połączonej Częstochowy⁵⁷.

Według wcześniejszej o dekadę mapy F. Chądzyńskiego posesja przy kościele św. Jakuba obejmowała rozległy obszar sięgający na zachód aż do granicy gruntów Starej i Nowej Częstochowy (obecnie okolica skrzyżowania ul. K. Pułaskiego z ul. K. Szymanowskiego). Zachodni kraniec działki, leżący pod wzgórzem jasnogórskim, oznaczono literą „C”, wschodni – wypadający na rozdrożu przy zabudowaniach kościoła i szpitala – literą „D”. Ukazana na mapie posesja kościelna miała kształt podłużnego, prostokątnego pasa. Przy jego krańcu, oznaczonym literą „D”, rozchodziła się, obejmując terytorium zajmowane przez cmentarz i dawny szpital-przytułek.

Grunt bezpośrednio przylegający do szpitala i kościoła, odgrodzono od pozostałej części posesji. Źródła kartograficzne i ikonografia, poczynwszy od XVII-wiecznych sztychów Jana Bensheimera i J.A. Gorczyzna akcentując istnienie wokół kościoła zwartych obwarowań. Mury, ciasno opasujące zadrzewione terytorium kościoła, postawiono na niewielkim wzniesieniu, górującym nad okolicą⁵⁸. Najprawdopodobniej tuż za ogrodzeniem znajdował się przykościelny cmentarz przeznaczony dla zmarłych pensjonariuszy szpitala.

3. Szpital-przytułek przy kościele parafialnym św. Zygmunta w Starej Częstochowie

Szpital znajdował się na posesji o numerze katastralnym 94 przy ul. Targowej⁵⁹, po regulacji w 1823 roku nr 96. Był zakładem opiekuńczym zlokalizowanym w centrum miasta, blisko rynku miejskiego, kościoła i cmentarzy parafialnych (św. Zygmunta i św. Krzyża) oraz dróg publicznych o lokalnym (do sąsiedniej Nowej Częstochowy i św. Barbary) oraz ponadlokalnym charakterze (traktów warszawskiego i krakowskiego). W 1823 roku zabudowania szpitalne nie

57 A. Jaśkiewicz, *Ratusz częstochowski. Siedziba Muzeum Okręgowego*, Częstochowa 1992, s. 5; E. Sitek, *Rozwój urbanistyczny Częstochowy...*, s. 60.

58 Badania archeologiczne z 2011 r. wykazały, że teren położony wokół kościoła św. Jakuba był niecką. Okresowo zagłębienia wypełniały się wodami opadowymi, blokowanymi przez gliny zwałowe zalegające poniżej pierwotnej warstwy próchnicznej, tworząc teren podmokły. I. Młodkowska-Przepiórowska, *Dokumentacja z badań archeologicznych (w formie nadzoru archeologicznego)*. Częstochowa – Pl. Wł. Biegańskiego, maszynopis ze zbiorów I. Młodkowskiej-Przepiórowskiej, Częstochowa 2001, s. 13.

59 Posesje zlokalizowane przy obecnej ul. Krakowskiej były wielokrotnie określane jako leżące przy ul. Targowej. Problem wymaga osobnych studiów; zob. np. adres cmentarza św. Krzyża podany w wizytacji kościoła parafialnego przeprowadzonej przez dziekana M. Zegańskiego w 1820 r.; AACz, sygn. KK 146, Akta Konsystorza Foralnego Piotrkowskiego dotyczące się kościoła filialnego imienia Maryi [mariawitek] w Częstochowie, s. 9.

istniały, a plac do nich należący pozostawał pusty. Posesja szpitalna kształtem zbliżona do prostokąta, zorientowana była równoleżnikowo. Z dwóch stron ograniczały ją drogi – od wschodu dawna droga królewska⁶⁰ (styk ul. Krakowskiej z ul. Warszawską), za którą *vis à vis* znajdowało się główne wejście do kościoła parafialnego. Od zachodu plac ograniczała niewielka ulica „tylna” (dziś ul. B. Joselewicza), oddzielająca grunty szpitalne od posesji należącej do małżonków Ignacego i Elżbiety Bolestów⁶¹. Od północy plac szpitalny sąsiadował z murowanymi zabudowaniami majstra krawieckiego Franciszka Pietrzyckiego (Pietrzykowskiego) i jego żony Marianny z Malców Domańskiej⁶², o numerze katastralnym 95 (regulacyjnym 97)⁶³. Od południa zaś posesja graniczyła z rozległym cmentarzem parafialnym, pośrodku którego stała murowana kaplica św. Krzyża⁶⁴. Dziś posesja dawnego szpitala parafialnego znajduje się pod nawierzchnią jezdni na placu I. Daszyńskiego, uchodzącej w kierunku ul. Ogrodowej.

4. Szpital-przytułek w Nowej Częstochowie (przy kaplicy Pana Jezusa Konającego)

Dokładne usytuowanie budynku szpitalnego i kaplicy wskazuje po raz pierwszy plan Nowej Częstochowy sporządzony w 1823 roku przez Jana Bernharda. Przy północnej pierzei rynku (noszącego wówczas zbiorczy adres ul. Wieluńskiej) znajdowała się posesja szpitalna o numerze katastralnym 66, którą geometra skorygował na nr 69. Przed budynkiem szpitalnym ukazanym na planie kwadratu, oznaczonego kolorem szarym, funkcjonowała drewniana kapliczka pw. Pana Jezusa Konającego – oznaczona kolorem purpurowym. Budynki szpitalne zbudowano w linii zabudowy równoległej do północnej pierzei rynkowej. Dokumentacja aktowa do planów J. Bernharda informuje, że szpital miejski nowoczęstochowski sąsiadował od zachodu z posesją nr 67 (nr regulacyjny 70), należącą do Jana Kozłowskiego. Od wschodu zaś z nieruchomościami należącymi do Andrzeja Szneydera. Między posesjami 66/69 a 67/70 przebiegała nieistniejąca obecnie ulica ze wsi Biała. Przed kaplicą szpitalną znajdował się punkt jej przecięcia z traktem biegnącym od strony przedmieścia św. Rocha.

60 J. Borowska-Antoniewicz, *Urbanistyka i rozwój przestrzenny...*, s. 461.

61 D. Złotkowski, „Wiedząc dobrze to z wyroków Boga Najwyższego, iż kto się rodzi, umierać musi”. *Testamenty z pierwszej połowy XIX wieku w świetle akt notariuszy częstochowskich*, część II, Częstochowa 2006, s. 288–289.

62 Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej (dalej: AACz), sygn. KM 3332, rok 1817, akt 89-za-chrz, k. 97.

63 D. Złotkowski, „Wiedząc dobrze to z wyroków Boga Najwyższego(...)”, s. 24.

64 O zwyczaju lokalizowania parafialnych szpitali-przytułków na terenie lub w pobliżu cmentarzy: M. Surdacki, *Opieka społeczna w Polsce do końca XVIII wieku*, Lublin 2005, s. 167.

5. Lazaret żydowski w Starej Częstochowie

Źródła metrykalne przyniosły pierwsze informacje o konkretnych domach, w których umierali podopieczni żydowskiego lazaretu. Niestety trudno obecnie ustalić, czy były to budynki zlokalizowane na jednej posesji, czy każdy z odnalezionych numerów (54, 144, 254), dotyczył domu w innej lokalizacji. Na przestrzeni lat 1809–1823 istniały co najmniej trzy równoległe systemy numerowania gruntów w Starej Częstochowie. Z korespondencji Prokuratury Królestwa Polskiego z Komisją Rządową Spraw Wewnętrznych i Duchownych, dotyczącej sporu o zasięg placu bożniczego, dowiadujemy się o dwóch nierozpoznanych dotychczas systemach numeracji gruntów, do których brak niestety źródeł. Pierwszy sporządzony został w 1809 roku na mapie geometry Sznajdera, „obejmując szczegółowe place i własności każdego mieszkańca miasta Starej Częstochowy”, drugi jest niedatowany, ułożony przez „Czarneckiego adiunkta Jeometrę przy Kommissyi Rządowej Przychodów i Skarbu, dopełniającej regulacji gruntów i placów Skarbowych w mieście Częstochowie”⁶⁵. Numeracja posesji bożniczej podana w dokumencie, jako pochodząca z planu Czarneckiego, jest tożsama ze stosowaną na planach Jana Bernharda w 1823 roku. Pozostaje jeszcze mapa Feliksa Chądzyńskiego z 1819 roku, gdzie numery nadano inaczej niż na planach wymienionych przez Prokuraturę Królestwa Polskiego, na której posesja z synagogą i łaźnią otrzymały numer 257. W związku z powyższym na tym etapie badań, nie można jednoznacznie wskazać lokalizacji pierwszych żydowskich domów szpitalnych, wzmiankowanych w aktach zgonów.

Próba połączenia numeracji padającej w metrykaliach z oznaczeniami naniesionymi na kartografię miasta przynosi skutek dopiero przy użyciu rejestru katastralnego. Sporządzony w 1818 roku wykaz wymienia pod numerem 254⁶⁶ szpital żydowski, w którym umierali jego podopieczni, wzmiankowani w aktach zgonu z 1820 i 1823 roku. Jak wynika z katastru – dom szpitalny był drewniany, kryty gontem, o wymiarach około 10 m długości x 6,5 m szerokości, o wysokości 2,5 m. Do budynku głównego dostawiona była przybudówka, skonstruowana z tych samych materiałów, długa na ok. 4,5 m, szeroka na 5,5 m, o wysokości 2,5 m. Wysokość opłaty za budynki lazaretu żydowskiego wynosiła niezmiennie w latach 1819 i 1820 – 3300 złotych. Mimo, że plany Starej Częstochowy J. Bernharda posługują się numeracją katastralną oraz regulacyjną, nie odnajdujemy na nich posesji oznaczonej numerem 254. Komplementarny z planami registr pomiarowy z 1823 roku, nie wyszczególnia posesji szpitala żydowskiego. Numeracja działek leżących przy ul. Garncarskiej kończy się na numerze 252 i jest kontynuowana dopiero od numeru 256⁶⁷.

65 AGAD, zesp. 190, CWWKP, sygn. 1542, *Akta gminy żydowskiej w Starej Częstochowie w województwie kaliskim*, s. 250.

66 APCz, zesp. 1, sygn. 298, *Katastr Miasta Starej Częstochowy*, s. 75.

67 APL, zesp. 1, sygn. 293b, mikr. 121352, *Registr pomiarowy miasta Starej Częstochowy*, z 1823 r., s. 19.

6. Lazaret wojskowy na przedmieściu Świętej Barbary w Nowej Częstochowie

Lazaret wojskowy uruchomiony został w 1807 roku w budynkach klasztoru nowicjackiego paulinów w Nowej Częstochowie, na przedmieściu zwanym Święta Barbara. Plan J. Bernharda ukazuje budynki kościoła i klasztoru oznaczone literą „G”. Lazaret usytuowano przy głównym placu przedmiejskim św. Barbary, z którego rozchodziły się drogi w czterech kierunkach. Na północ do wzgórza jasnogórskiego, na północny wschód do Starej Częstochowy, na wschód do wsi Stradomia oraz na południowy zachód – trakt prowadzący do wsi Kawodrzy i dalej w kierunku Śląska. Do budynku klasztornego zajętego przez lazaret przylegał od zachodu XVII-wieczny kościół pw. św. Barbary i św. Andrzeja⁶⁸. Siedzibą lazaretu był budynek klasztoru zaprojektowany na rzucie prostokąta z typowym klasztornym wirydarzem, na który wychodziły okna z otaczającego go z czterech stron korytarza⁶⁹. 27 pomieszczeń szpitalnych⁷⁰ usytuowano w miejscu dawnych cel klasztornych, zajmujących dwie kondygnacje. Ich okna wychodziły na zewnętrzną stronę budynku – cmentarz, ulicę, ogród klasztorny i łąki. Instytucja wyprowadziła się z budynków nowicjatu św. Barbary w 1814 roku⁷¹, a 6 sierpnia 1814 roku przeor jasnogórski o. Hilarion Szuffranowicz doniósł podprefektowi o likwidacji lazaretu. Obecnie w budynkach tych znajduje się plebania parafii św. Barbary, prowadzonego przez zakon paulinów.

Podsumowanie

Analizując rozmieszczenie domów szpitalnych (uwidocznione na załączonym planie), można odnieść wrażenie, że układają się one w spójną – geometryczną całość. Wszystkie częstochowskie zakłady dobroczynne usytuowano w znaczących punktach komunikacyjnych. Trzy spośród nich (szpital w Nowej Częstochowie, św. Barbary i lazaret wojskowy) egzystowały na obrzeżach osad, w narożnikach placów skupiających drogi lokalne i ponadlokalne wchodzące do miast⁷². Na przecięciu traktu wielkopolskiego (z miast Kłobucka i Wielunia) z drogą dochodzącą od północy (ze wsi Biała), znajdował się szpital w Nowej Częstochowie. W punkcie łączącym drogę północną (ze wsi Kiedrzyń i miasta Działoszyna), trakt warszawski oraz drogę północno-wschodnią (ze wsi Jaskrowa i miasta Mstowa) znajdował się szpital-przysiółek św. Barbary. Lazaret wojskowy istniał w budynku klasztornym,

68 Przejście łączące klasztor z kościołem – kryty ganek wsparty na arkadzie, znajdujące się na wysokości pierwszej kondygnacji, dobudowano w 1896 r.

69 *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria Nowa*, t. 6, *Miasto Częstochowa...*, s. 20.

70 *AJG*, sygn. 838, s. 7–11.

71 *Encyklopedia Kościelna*, red. M. Nowodworski, t. XVIII, Warszawa 1892, s. 328.

72 K. Błażewicz, *op. cit.*, s. 9; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000, s. XVI.

stojącym na przedmiejskim placu łączącym trakt śląski (ze wsi Kawodrzy i miasta Lublińca⁷³) z drogą dochodzącą od wschodu (ze wsi Stradomia). Czwarte, południowo-wschodnie naroże leżało poza zasięgiem zabudowy miejskiej, ograniczone przez meandrujące koryto Warty. Zakładem zlokalizowanym w tym kwartale miasta był szpital parafialny św. Zygmunta. Usytuowany w centrum, najbliżej rynku, kościoła i cmentarzy parafialnych (św. Zygmunta i św. Krzyża), na styku głównych traktów – krakowskiego i warszawskiego.

Zakłady opiekuńcze zlokalizowane były poza centralnym obszarem Starej Częstochowy. Za granicą obwałowań miejskich istniał szpital św. Barbary i św. Zygmunta, jeszcze bardziej oddalony od staromiejskiego rynku był szpital św. Jakuba – położony wśród gruntów uprawnych mieszczan. Zupełnie inaczej sytuacja wyglądała w Nowej Częstochowie. Tamtejszy szpital miejski był obok ratusza, kaplicy pw. Pana Jezusa Konającego oraz karczmy, jednym z czterech charakterystycznych obiektów usytuowanych centralnie, przy głównym rynku miasta. Niemniej stopień urbanizacji Nowej Częstochowy ograniczał się do zabudowy istniejącej przy frontowych działkach rynku i ulicach wlotowych. Budynek szpitala stał na zapleczu posesji, która od frontu najmowana była przez kaplicę Pana Jezusa Konającego. Głębiej znajdowały się już tylko zabudowania gospodarcze, ogrody i pola uprawne mieszczan. Lazaret zorganizowany przez gminę żydowską także funkcjonował na posesji oddalonej od staromiejskiego rynku – być może przy budynku synagogi nad Wartą, być może w południowym kwartale miasta, u wylotu ulic Garncarskiej i Nadrzeczej.

Streszczenie

Tekst omawia wyniki badań nad rekonstrukcją położenia geograficznego (topografii) szpitali-przytułków w miastach Starej i Nowej Częstochowie, istniejących na przełomie XVIII i XIX wieku. Lokalizacja zakładów opisana została i poddana analizie na podstawie najstarszych zachowanych planów kartometrycznych autorstwa inż. Jana Bernharda z 1823 i 1829 roku. Istnienie dawnych placówek opiekuńczych, ich działalność, chronologia zostały udokumentowane z wykorzystaniem akt metrykalnych, wizytacyjnych kościelnych oraz wyników badań archeologicznych.

Słowa kluczowe: szpital, przytułek, topografia, Stara Częstochowa, Nowa Częstochowa

73 E. Sitek, *Rozwój urbanistyczny Częstochowy 1815–1914*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej. Nauki Społeczno-Ekonomiczne”, nr 16 (117), 1981, s. 56.

Summary

The text discusses the results of research on the reconstruction of the geographical location (topography) of hospitals-shelters in the cities of Old and New Częstochowa, existing at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries. The location of the plants was described and analyzed based on the oldest preserved cartometric plans by Jan Bernhard from 1823 and 1829. The existence of former care facilities, their activities and chronology have been documented using record files, church visits and the results of archaeological research.

Key words: hospital, shelter, topography, Old Częstochowa, New Częstochowa

mgr Amadeusz Szklarz-Habrowski,
Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk
w Warszawie, Muzeum Literatury im. A. Mickiewicza w Warszawie

1.

2.

3.

4.

- il. 1. Częstochowa – zbieg ul. Nadrzecnej i ul. Jaskrowskiej, widok współczesny na dawną posesję szpitala-przytułku św. Barbary. Na pierwszym planie obrys fundamentów pierwotnej kaplicy szpitalnej, oznaczony w jezdni ul. Nadrzecnej, grudzień 2019, fot. A. Szklarz-Habrowski.
- il. 2. Częstochowa – skwer na placu Wł. Biegańskiego, widok współczesny na dawną posesję za szpitalem-przytułkiem św. Jakuba. Na drugim planie budynek obecnego kościoła parafialnego św. Jakuba, wybudowanego w 1872 r. jako cerkiew św. Cyryla i Metodego. Pierwotny kościół szpitalny św. Jakuba stał nieco bliżej osi obecnej alei NMP, grudzień 2019, fot. A. Szklarz-Habrowski.
- il. 3. Częstochowa – plac I. Daszyńskiego, widok współczesny na dawną posesję szpitala-przytułku parafialnego św. Zygmunta (kościół widoczny pośrodku). Posesja szpitalna znajdowała się wzdłuż widocznej jezdni na północ od murów dawnego cmentarza św. Krzyża (istniejącego pośrodku placu), grudzień 2019, fot. A. Szklarz-Habrowski.
- il. 4. Częstochowa – Rynek Wieluński, widok współczesny na tyły posesji za kościołkiem p.w. Pana Jezusa Konającego, gdzie stał budynek szpitala miejskiego Nowej Częstochowy. Widoczne po lewej prezbiterium z czerwonej cegły zostało dobudowane w 1925 r., zajmując przestrzeń oddzielającą zabudowania kaplicy od budynku szpitala, grudzień 2019, fot. A. Szklarz-Habrowski.

5.

6.

Legenda do planu:

7.

1. Szpital-przytułek przy kaplicy/kościół św. Barbary w Starej Częstochowie.
2. Szpital-przytułek przy kościele św. Jakuba na obszarze lokacyjnym Starej Częstochowy
3. Szpital-przytułek przy kościele parafialnym św. Zygmunta w Starej Częstochowie
4. Szpital-przytułek w Nowej Częstochowie (przy kaplicy Pana Jezusa Konającego)
5. Lazaret żydowski w Starej Częstochowie.
6. Lazaret wojskowy na przedmieściu Święta Barbara miasta Nowa Częstochowa

- il. 5. Częstochowa – plac między ul. Garncarską 2 a ul. Garncarską 4, tyły ul. Nadrzecnej 5 i 7, widok współczesny na przypuszczalną lokalizację posesji lazaretu żydowskiego, grudzień 2019, fot. A. Szklarz-Habrowski.
- il. 6. Częstochowa – zbieg ul. św. Barbary i ul. św. Augustyna, widok współczesny na budynek dawnego klasztoru nowicjackiego Paulinów przy kościele św. św. Andrzeja i Barbary posesję szpitala-przytułku św. Barbary. Na pierwszym planie obrys fundamentów pierwotnej kaplicy szpitalnej, oznaczony w jezdni ul. Nadrzecnej, grudzień 2019, fot. A. Szklarz-Habrowski.
- il. 7. Plan rozmieszczenia częstochowskich zakładów opiekuńczo-leczniczych na przełomie XVIII i XIX w., źródło: ustalenia własne naniesione na osnovę mapy zamieszczonej przez J. Brauna, Częstochowa, urbanistyka i architektura, Warszawa 1977, s. 25.

19.09.2019

rysunek: Bogusław Matusecki